

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام

سال ششم / شماره بیست و سوم / زمستان ۱۴۰۳

doi: 10.22034/icrs.2025.525237.1338

بررسی وضعیت نسخ خطی وقفی شاه عباس صفوی به آستانه حضرت فاطمه معصومه (س)

کاظم استادی^۱

چکیده

شاه عباس صفوی (م ۱۰۳۸ق) در دوران پادشاهی طولانی مدت خود، نگاه ویژه‌ای به تأسیس حوزه‌های دینی و مدارس علمیه و نیز نشر کتاب و وقف آن‌ها داشته است. جدای از آن، وی شخصاً چندین مجموعه بزرگ نسخ خطی را، وقف برخی از آستان‌های مقدسه و مدارس علمیه نموده است؛ که از جمله آنها، وقف یکصد و ده نسخه خطی کوچک و بزرگ بر حرم حضرت معصومه (س) و بر مدرسه آستانه مزبوره به تاریخ ذی‌قعدة سال ۱۰۳۷ق می‌باشد. مناسب بود تا پژوهش میدانی و بررسی آماری گسترده‌ای صورت گیرد تا مشخص شود که وضعیت این نسخ وقفی شاه عباس و موجودی آنها چگونه‌اند؟ و در حال حاضر، چه تعدادی از این یکصد و ده نسخه وقفی در کتابخانه آستانه حرم قم یا مراکز کتابخانه‌ای دیگر وجود دارند؛ و مشخصات فهرستی این نسخ، چگونه هستند؟ پس از بررسی‌های مفصل، مشخص شد که از این مجموعه، تنها شش نسخه خطی «روض الجنان (۳ مجلد)؛ الشجرة الالهية؛ المباحث المشرقية؛ حاشیه علی شرح العقائد النسفیة» اکنون در آستانه قم و مدرسه فیضیه جنب آن، موجود هستند؛ و مابقی نسخه‌های وقفی شاه عباس صفوی، مفقود می‌باشند و اطلاعی از آنها در دست نیست.

واژه‌های کلیدی: موقوفات صفویه، کتابخانه آستانه قم، حرم فاطمیه کاظمیه، کتابخانه فیضیه، سرقت نسخ خطی.

۱. پژوهشگر مطالعات اسلامی و نسخه‌پژوه، دانش‌آموخته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

kazemostadi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵ نوع مقاله: پژوهشی (۱۵۵-۱۱۶)

Examining the Status of Manuscripts Endowed by Shah Abbas Safavi to the Shrine of Hazrat Fatimah Masoumeh (PBUH)

Kazem Ostadi¹

Abstract

During his long reign, Shah Abbas Safavi (d. 1038 AH) paid special attention to the establishment of religious schools and seminaries, as well as the publication of books and their endowments. Apart from that, he personally endowed several large collections of manuscripts to some holy shrines and seminaries; among them, he endowed one hundred and ten small and large manuscripts to the Fatimah Kazemiyeh Musaviyeh shrine and to the aforementioned Astaneh Madrasah in Dar al-Momineen Qom on the date of Gharat al-Shahr Dhu al-Qa'dah al-Haram in the year 1037 AH. It was appropriate to conduct a field study and statistical study to see what the status of these manuscripts endowed by Shah Abbas and their inventory are? And how many of these one hundred and ten endowments exist in the Astaneh library of Qom at present; and what are the catalog specifications of these manuscripts? After the study, it was found that from this collection, only six manuscripts, "Rawd al-Jinan (3 volumes); Al-Shujarah al-Ilahiyah; Al-Mabahath al-Mashreeqiyah; Annotation on the Explanation of the Nusafiyah Beliefs" are now available at the entrance to Qom and the Fayziyyah School next to it; and the remaining endowment manuscripts are missing and no information is available about them.

Keywords: Safavid endowments, Astaneh Library of Qom, Fatimid Shrine of Kazemiyeh, Faiziyeh Library, Theft of Manuscripts.

1. Islamic Studies and Manuscript Researcher, Graduate of Quran and Hadith Sciences, University of Quran and Hadith, Qom, Iran. kazemostadi@gmail.com

مقدمه

شاه عباس (حکومت ۹۹۶ - ۱۰۳۸ ق) پنجمین پادشاه صفویان بود که بیش از چهل سال در ایران حکومت نمود. وی به سال ۹۷۸ ق در هرات متولد شد؛ و پدرش شاه محمد خدابنده، او را از کودکی حاکم هرات کرد. به سال ۹۹۶ ق، و پس از حدود ۱۲ سال ناآرامی که از وفات شاه طهماسب کشور را فراگرفته بود، محمدشاه خدابنده توسط قزلباشان عزل شد و عباس میرزا به هجده سالگی در تخت پادشاهی ایران نشست. بعدها، شاه عباس با شکست دادن دو قدرت بزرگ ازبک و عثمانی، اقتدار فراوانی به دولت صفوی بخشید و ایران را بسیار قدرتمند و وسیع ساخت. همچنین، گسترش مذهب تشیع و حمایت از آن، و اقدامات عمرانی فراوان (به خصوص در شهر اصفهان)، از مهم‌ترین تلاش‌های حکمرانی او است.

شاه عباس در دوران پادشاهی طولانی مدت خود، نگاه ویژه‌ای به تأسیس حوزه‌های دینی و مدارس علمیه و نیز نشر کتاب و وقف آن‌ها داشت. در این میان، حتی جالب توجه است که گاهی درآمد یک مکان وقفی خود را صرف هزینه نسخه‌برداری کتاب‌ها و ایجاد وقف جدید می‌نمود؛ به عنوان مثال، اکنون شمار زیادی وقف‌نامه نسخ خطی موجود است که نشان می‌دهد استنساخ آن‌ها از درآمد حاصل از حمام نقش جهان اصفهان انجام شده‌اند (نک: جعفریان، ۱۳۹۷: ۳۲۵ - ۳۵۲).

شاه عباس صفوی، چندین مجموعه بزرگ نسخ خطی نیز، وقف برخی از آستان‌های مقدسه و مدارس علمیه نموده است (به عنوان نمونه نک: تحویل‌دار، ۱۳۴۲: ۸۱؛ فلسفی، ۱۳۵۳: ج ۳: ۲۴)؛ همانند: وقف قرآن‌های نفیس و برخی نسخ خطی به آستان قدس رضوی (که ظاهراً در میان سال‌های ۱۰۰۵ تا ۱۰۱۷ صورت گرفته است)، یا وقف یکصد و بیست نسخه خطی به آستان عبدالعظیم حسنی (ع) شهر ری، و نیز نسخه‌هایی (غالباً فارسی) که وقف بقعه شیخ صفی در اردبیل نموده، و یا نسخی که وقف بر حرم فاطمیه کاظمیه موسویه (علی مشرفها الف الف تحیه) و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم کرده است؛ و اکنون موضوع مقاله حاضر می‌باشد..

شاه عباس به ۶۰ سالگی و حدود یک سال پس از آخرین وقفیاتش، یعنی در چهارم جمادی الاول سال ۱۰۳۸ قمری، پس از حدود ۴۲ سال حکومت، در سفر مازندران وفات یافت؛ و شاه صفی (نوه و جانشینش) بدن او را به امامزاده حبیب بن موسی در کاشان منتقل و به خاک سپرد.

طرح مسأله

در غره شهر ذیقعدة الحرام سال ۱۰۳۷ ق (مطابق با حدود تیرماه ۱۰۰۷ شمسی) یکصد و ده نسخه خطی کوچک و بزرگ (که برخی از آنها شامل مجلدات متعددی بوده‌اند) توسط شاه عباس صفوی، وقف آستانه حرم حضرت فاطمه معصومه(س) در قم شده است.

چون در طول چند قرن، حکومت‌های متعددی بر سرکار بوده‌اند و آستانه قم تولیت‌های گوناگونی را بر خود دیده است؛ اکنون مناسب است تا پژوهش‌میدانی و بررسی آماری گردد که وضعیت این نسخ وقفی شاه عباس و موجودی آنها چگونه‌اند؟ و در حال حاضر، چه تعدادی از این یکصد و ده نسخه وقفی در کتابخانه آستانه حرم قم وجود دارند؛ و مشخصات فهرستی این نسخ، چگونه هستند؟

پیشینه

برای ارایه پیشینه مسأله مقاله «نسخ خطی وقفی شاه عباس به آستانه حضرت فاطمه معصومه(س)»، از دو جهت می‌توان آثار و منابعی را مد نظر قرار داد:

الف. منابع پیرامون نسخ خطی وقفی شاه عباس و صفویان
منابع متعددی را می‌توان یافت که پیرامون نسخ وقفی مطالبی نوشته‌اند و یا اسنادی از وقفیات کتاب‌ها را درج نموده‌اند؛ برخی از این آثار مسقیماً به نسخ وقفی صفوی و برخی نیز به مناسبت، اشاراتی به این نسخ و بعضی از نسخ‌های وقفی شاه عباس نموده‌اند. برای اطلاع بیشتر علاقمندان به پژوهش در این زمینه، عده‌ای از این آثار را به ترتیب تاریخ نشر، درج می‌نماییم:

- مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۳۵ش)، تربت پاکان (آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمومنین قم)، قم: چاپخانه مهر. این اثر دو جلدی است و نخستین مجلد کتاب، ویژه آستانه مقدس قم است؛

که در سه بخش تدوین شده: بخش نخست تاریخ آستانه (همراه کتاب‌شناسی آن)، و بخش دوم معرفی بناها و تزیینات، و بخش سوم اسناد و احکام مربوط بدان؛ و به همین مناسبت، اطلاعاتی از نسخ وقفی به آستان را نیز در بر دارد.

- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۵۵ش)، «گنجینه آستانه سنی فاطمه (ع) در قم»، فرهنگ ایران زمین، تیر شماره ۲۲، صص ۲۸۱-۴۲۹. این مقاله مفصل ۱۳۵ صفحه‌ای، کشکولی از مطالب متنوع و متفرق درباره آستانه قم می‌باشد؛ که در بخش‌هایی از آن به ذکر برخی از نسخ نفیس این آستان به صورت معرفی بسیار کوتاه پرداخته شده؛ البته، در صفحه ۲۹۲ آن، چهار نسخه از نسخ وقفی شاه عباس، در بیست سطر معرفی اجمالی شده‌اند. و ذکر همین‌ها در عنوان بعد، تکرار گشته‌اند.

- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۵۵ش)، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم (قطع رحلی، گلاس)، قم: نشریه آستانه مقدسه قم. نویسنده در حدود ده صفحه رحلی، درباره وقف کتاب‌هایی توسط شاه عباس صفوی نوشته است. همچنین، چهار نسخه وقفی شاه عباس به آستان قم را شناسایی و معرفی نموده است (ص ۲۱).

- خان‌محمدی، علی اکبر (۱۳۷۰ش)، «کتابداری و کتابخانه‌های موقوفه»، تحقیقات کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاهی، بهمن شماره ۱۸، صص ۱۲۵-۱۳۸.

- سجادی خوراسگانی، محمد باقر (۱۳۷۵ش)، «وقف کتاب در دوره صفوی»، آینه پژوهش، خرداد و تیر شماره ۳۸، صص ۱۵-۱۸.

- خسروانی شریعتی، سید محمود (۱۳۷۵ش)، «مروری بر وقف‌نامه‌های قرآن بر اساس نسخه‌های کتابخانه آستان قدس» مشکوة، پاییز ش ۵۲، صص ۸۹-۱۰۴.

- ایمانی، مجتبی (۱۳۷۶ش)، «صورت وقف‌نامه کتاب و مدرسه‌ای از دوره صفوی»، وقف میراث جاویدان، پاییز شماره ۱۹ و ۲۰، ۱۱۰-۱۱۲.

- افروند، قدیر (۱۳۸۰ش)، «وقف‌نامه‌های قرآنی»، وقف میراث جاویدان، بهار شماره ۳۳-۳۴، صص ۵-۲۲.

- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۹ش)، «بررسی قرآن‌های خطی گنجینه آستان قدس رضوی (سده‌های اول تا ششم هجری)»، جلوه هنر، سال دوم، بهار شماره ۱، صص ۲۹-۳۸.
- حسینی‌اشکوری، سیدصادق (۱۳۹۰ش)، اسناد وقف‌نامه‌های نسخه‌های خطی (بازشناسی کتابخانه‌ها براساس وقف‌نامه‌های مخطوطات قم)، قم: مجمع ذخائر اسلامی. بخشی از این کتاب، شامل برخی از وقف‌نامه‌های صفوی است.
- محبوب‌فرمانی، الهه (۱۳۹۰)، «تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی تا پایان دوره قاجار با تکیه بر اسناد»، مشکوة، دوره ۳۱، شماره ۱، صص ۸۶-۱۰۴.
- ارجح، اکرم (۱۳۹۱ش)، «موقوفات زنان در دوره صفوی و عثمانی»، تاریخ روابط خارجی، پاییز پیاپی ۵۲-۵۳، صص ۱-۱۱.
- احمدی، نزهت (۱۳۹۱ش)، «نهاد وقف در دوره صفوی»، مطالعات تاریخ اسلام، زمستان پیاپی ۱۵، ص ۴۱-۵۶.
- عبدی، زهرا و احمد حیدریان (۱۴۰۲)، «بررسی نفایس نسخ خطی اهدایی نادرشاه به کتابخانه آستان قدس رضوی»، پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، دوره ۲ شماره ۱، صص ۵۲-۷۲.
- سلیمانی، محمدحسین (۱۳۹۴ش)، «طومار کتابهای وقفی میرزا جعفر بن شاه‌قاسم حسینی تونیبر روضه رضویه در ۱۰۲۴ق»، اوراق عتیق، شماره ۴، صص ۸۲۳-۸۳۴.
- سلیمانی، محمدحسین (۱۳۹۷ش)، «کارواژه‌های نسخه‌پردازی در طومار قبض مصاحف کتابخانه سرکار فیض آثار در دوره صفوی»، نامه بهارستان، پاییز شماره ۵، بخش سند پژوهی.
- جعفریان، رسول و رسول جزینی (۱۳۹۷ش)، وقف‌نامه‌های صفوی، قم: نشر مورخ. در این اثر تعدادی از تصاویر وقف‌نامه‌های شاه عباس درج شده است (نک: ۲۳۸-۲۵۷).
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ش)، «معرفی نسخه خطی روض الجنان شاه عباس صفوی»، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ش)، «معرفی نسخه خطی کهن المباحث المشرقیة اثر امام فخر رازی (نسخه وقفی شاه عباس صفوی به آستان حرم قم)»، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.

ب. فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه قم

کتابخانه آستانه حضرت فاطمه معصومه (ع) جنب حرم مطهر واقع است (برای اطلاع بیشتر از وضعیت کتابخانه نک: صدرایی خویی، ۱۳۷۶: ۵۸ - ۶۰)؛ و تا کنون چندین فهرست برای نسخ خطی کتابخانه آستانه صورت گرفته است؛ که عبارتند از:

۱- فهرست قدیمی؛ شامل یک مجلد بزرگ:

دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۵ش)، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم (قطع رحلی، گلاس)، قم: نشریه آستانه مقدسه قم.

۲- فهرست جدید، شامل چند مجلد:

نقیبی، سید حسن (۱۳۷۵ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۱)، قم: زائر.

صدرایی خوئی، علی (۱۳۷۵ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۲)، قم: زائر.

نقیبی، سید حسن (۱۳۹۱ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۳)، قم: زائر آستان مقدس.

نقیبی، سید حسن و دیگران (بی‌تا)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۴ و ۵)، مخطوط (فایل کتاب هنوز منتشر نشده است) قم: کتابخانه آستان قم.

در هر صورت با توجه به منابع و آثار مختلفی که معرفی شدند، به نظر می‌رسد که نوشته و پژوهش مستقلی که اختصاصاً پیرامون «مجموعه نسخ وقفی شاه عباس به آستانه قم» انجام شده باشد، یافت نشد؛ بنابراین، مقاله و پژوهش حاضر، ظاهراً اولین تحقیقی است که در این مسأله صورت می‌گیرد، و تلاش دارد تا با جستجوی میدانی و کتابخانه‌ای در منابع گوناگون و نیز فهرس مختلف نسخ خطی در ایران و دیگر مناطق، اختصاصاً وضعیت نسخ وقفی شاه عباس در آستانه مقدسه قم را بررسی و روشن نماید.

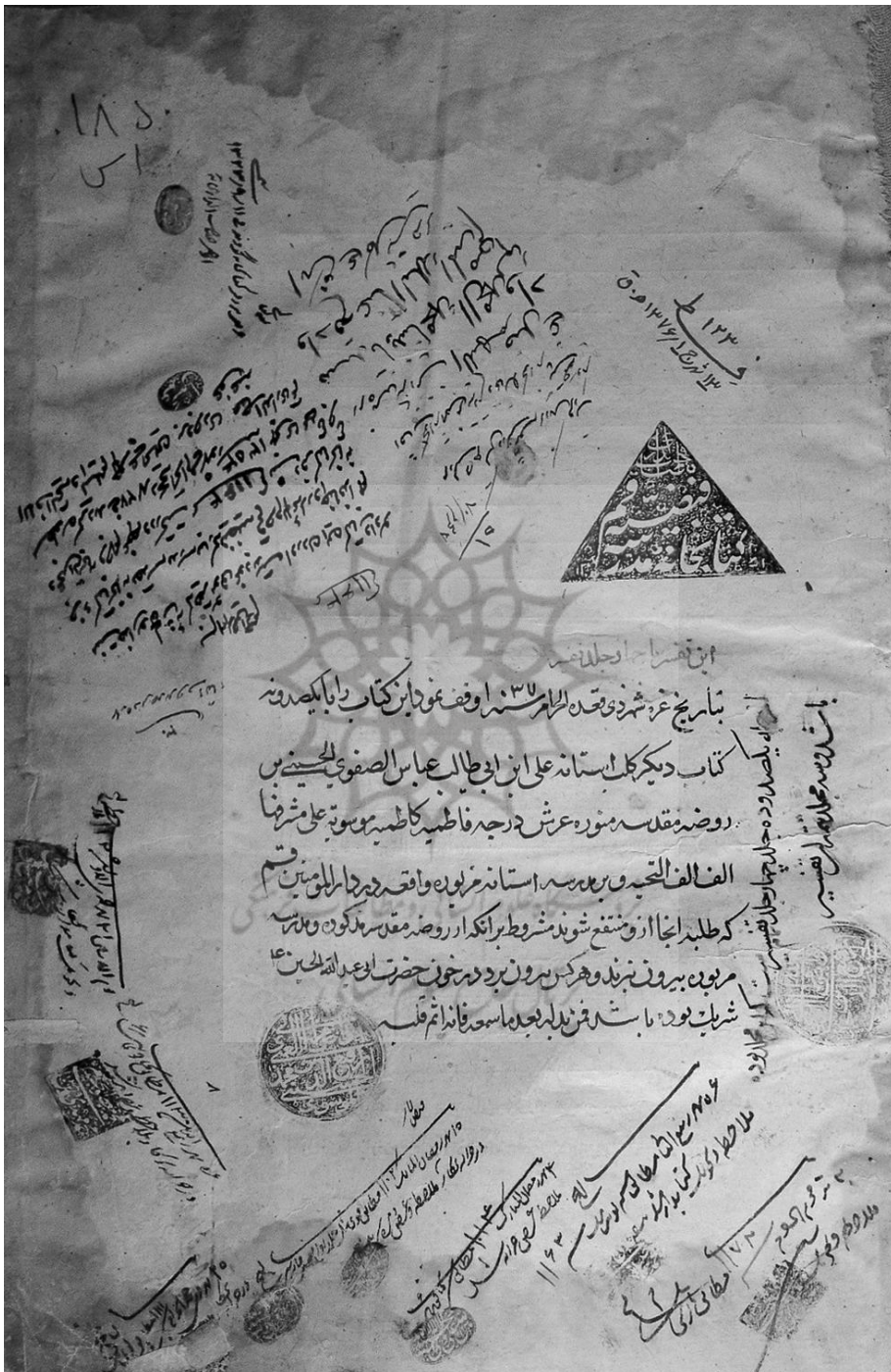
۱- متن وقف نامه شاه عباس به آستانه فاطمیه کاظمیه(س)

همان طور که اشاره شد، شاه عباس صفوی، یکصد و ده نسخه خطی متنوع را با متن وقف نامه زیر، وقف آستانه حضرت معصومه(س) نمود، که در اوراق عطف و ابتداء نسخ درج شده اند؛ و متن آنها عبارت است از:

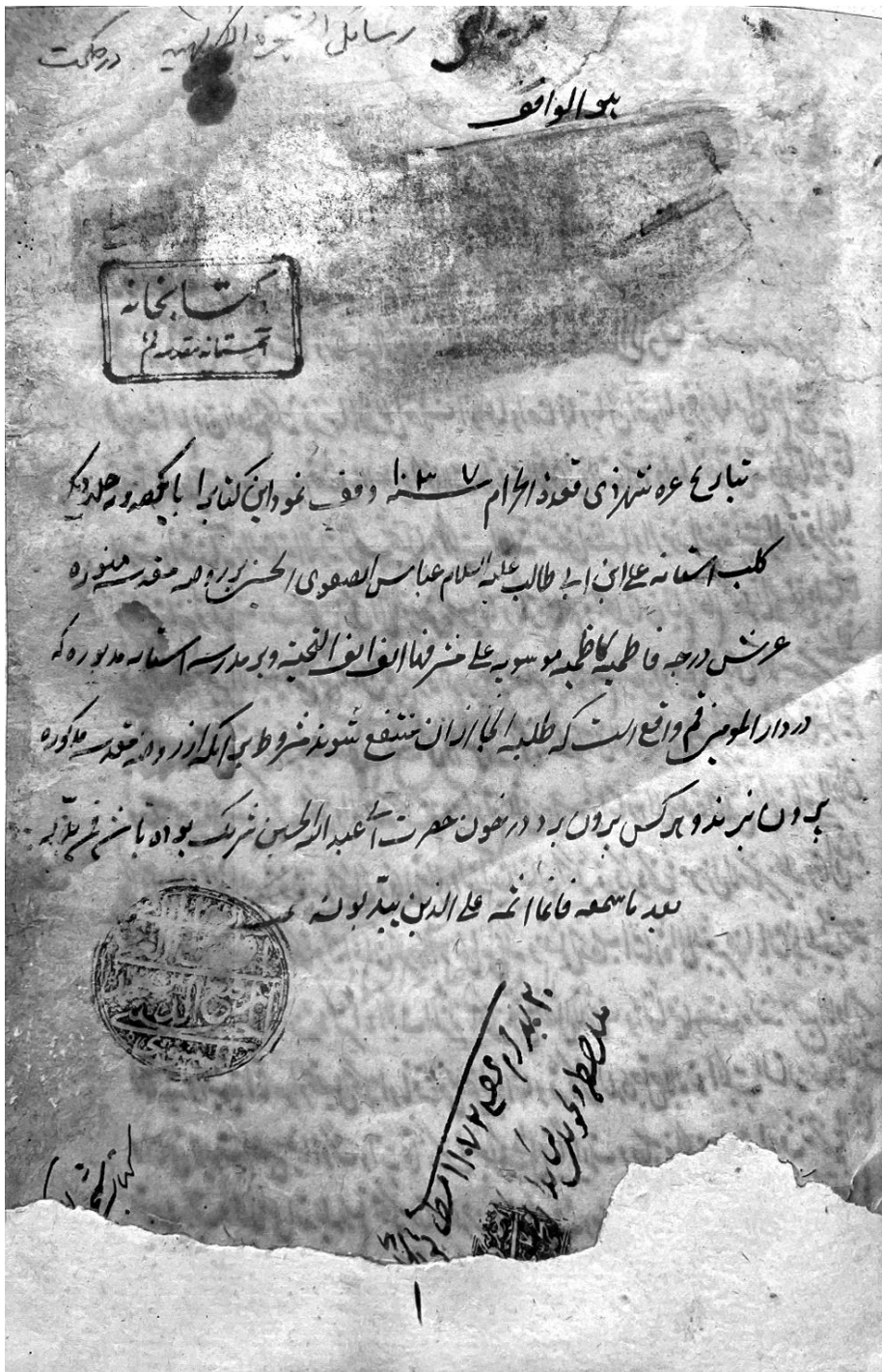
«به تاریخ غره شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با يك صد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب علیه السلام عباس الصفوی الحسینی. بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویة علی مشرفها الف الف تحیه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند. مشروط بر این که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی عبدالله الحسین علیه السلام شریک بوده باشد، فمّن بدله بعد ما سمعه فانه آثم قلبه [و مهری دایره ای در ذیل آن زده شده که در نقش آن، مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی»]^۱». (به عنوان نمونه نک: ابن سینا، قرن ۸: برگ اول و آخر؛ نیز: فهرست دانش پژوه).

در برخی از یادداشت های وقف در نسخ مختلف وقفی به آستان قم، بعضی اندک از کلمات متفاوت هستند؛ ولی کلیت و ساختار وقف نامه ها تا آنجایی که موجود است و رؤیت شده اند، یکی می باشند (به عنوان نمونه نک: حاشیه علی شرح العقائد النسفیة، عطف نسخه).

۱. رفیع الدین بن محمد، دقیقاً شناخته نشد؛ بعید نیست منظور پدر سلطان العلماء (م ۱۰۶۴ق) وزیر شاه عباس صفوی، یعنی «رفیع الدین محمد» باشد. سلطان العلماء سید حسین بن رفیع الدین محمد بن شجاع الدین محمود بن سید علی حسینی مرعشی در خاندان علم متولد و رشد کرده است. اولین استاد وی، پدرش بود؛ و با شروع به تحصیل، با ملا خلیل بن غازی (م ۱۰۸۹ق) هم درس و بحث شده است. با رشد علمی حسین بن رفیع الدین، او مورد عنایت شاه عباس واقع شد؛ و از سال ۱۰۳۳ق تا حدود پنج سال، به وزارت منصوب شد. در همان دوران، میرزا رفیع الدین محمد، صدارت شاه عباس را به عهده داشته و پدر و پسر، در یک محل به مراجعات مردم پاسخ می گفتند. سلطان العلماء همچنین داماد شاه عباس نیز بوده؛ یعنی به سال ۱۰۳۳ با دختر او ازدواج کرده است. (برای اطلاع بیشتر نک: امین عاملی، ۱۴۰۳ق: ج ۶: ۱۶۴، ۱۶۵ و ج ۸: ۳۰۸، ۴۵۱؛ تهرانی، ۱۴۰۸ق: ج ۶: ۱۹۴ و ج ۷: ۱۰۷ و ج ۱۳: ۷۶).

روض الجنان ج ۱ (کتابخانه فیضیه، شماره ۱۲؛ در برخی منابع شماره ۱۲۳ یا ۶۱۱ درج شده)

الشجرة الالهية (کتابخانه آستانه معصومیه، شماره ۳۸۵ قدیم و ۱۰۱۸ جدید)

المباحث المشرقية (کتابخانه آستانه معصومیه، شماره ۳۸۶ قدیم و ۱۰۱۹ جدید)

۲- فهرست نسخ خطی وقفی شاه عباس، موجود در کتابخانه یا موزه حرم و فیضیه

به عنوان مقدمه این بخش، لازم به تذکر این نکته می باشد که در قسمتی از متن وقفنامه شاه عباس صفوی برای نسخ وقفی خود به آستانه حضرت معصومه (س) چنین است: «... و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند. مشروط بر این که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند ...»؛ ولی در این عبارت نام مدرسه مشخص نشده است؛ ولی ظاهراً منظور همین مدرسه فیضیه کنونی در جنب حرم است.

بنای اولیه مدرسه فیضیه، با نام «مدرسه آستانه»، مربوط به قرن ششم هجری قمری بوده است که از اواخر قرن یازدهم، نام آن به مدرسه فیضیه تغییر یافته است (نک: مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۲۷ و ۱۲۸).

جدای از این نکته، شیخ عبدالکریم حائری (م ۱۳۵۵ق) در سال ۱۳۰۹ش برابر ۱۳۴۹ق در این مدرسه، کتابخانه‌ای بنا نهاد که با نام «کتابخانه آیت الله حائری» شناخته می شود (نک: ناصرالشریعه، ۱۳۸۳: ۴۱۸)؛ و اکنون از آن با عنوان «کتابخانه فیضیه» یاد می گردد و فهرست نسخ خطی آن نیز منتشر شده است (مجتبی عراقی، ۱۳۷۸ق: فهرست کتابخانه مبارکه مدرسه فیضیه قم، قم: چاپخانه علمیه. نیز: رضا استادی، ۱۳۹۶ق: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، قم: چاپخانه مهر).

بنابر نکات و اطلاعاتی که بیان شد، نسخ خطی کتابخانه فیضیه نیز، می تواند شامل موجودی کنونی مجموعه نسخه‌های خطی وقفی شاه عباس صفوی به آستان مقدسه قم محسوب گردند. اکنون، در چند بخش به فهرست نسخ خطی وقفی موجود شاه عباس در کتابخانه یا موزه حرم و فیضیه می پردازیم:

۲-۱- نسخ موجود در کتابخانه یا موزه آستانه قم و مدرسه فیضیه (بدون داستان)

منظور از نسخه‌های خطی وقفی شاه عباس صفوی که اکنون «بدون هیچ داستانی» در آستانه حرم حضرت معصومه (س) قم حضور دارند این است که، ظاهراً این نسخ خطی از ابتدای زمان وقف شاه عباس تاکنون، در این آستان نگهداری شده‌اند و ماجرای برای «نقل و انتقال»، «مفقودی» یا «عدم شناسایی هویت آنها در فهارس» ملاحظه نمی گردد؛ که طبق یافته‌های کنونی ما، شامل فقط سه نسخه خطی وقفی می باشند:

یک- روض الجنان و روح الجنان (جلد ۲)

پدیدآور: ابوالفتح رازی، حسین بن علی.

موضوع: قرآن و تفسیر.

محل نگهداری: قم؛ موزه آستانه حرم حضرت معصومه (س).

کد دستیابی: ۲۲۸۶.

کاتب نسخه: محمد زمان الحسینی [ظاهراً، الحسینی الاصفهانی].

تاریخ کتابت: سنه ۱۰۱۵ ق. همچنین دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ ق می باشد.

آغاز نسخه: وقفنامه شاه عباس می باشد؛ که شرح آن پیش تر گذشت.

آغاز متن اصلی نسخه: بِسْمِ اللَّهِ، فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّ أَرْضَنَا إِلَّا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا ... (مطابق با ص ۱، ج ۶ چاپ یاحقی).

انجام نسخه: [آیه ۱۲۹، سوره توبه] ... و توکل کردم و او خداوند عرش بزرگوار است، و آنچه در عرش آمده است گفته شده از اقوال و اخبار فلا وجه لإعادته تمت ... (مطابق با ص ۸۸، ج ۱۰ چاپ یاحقی).

انجامه نسخه: تمت المجلدة التاسعة و تتلوه في المجلدة العاشرة قوله تعالى عز و علا في أول سورة يونس عليه السلام و قد جعل المص المفسر قدس سره في اصل تصنيفه و تأليفه الأولى فختمة بآية أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ و الثانية مبتدأة بآية وَجَاءَ الْمُعَذَّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ و نحن جعلناهما كما ترى توفيقاً بين اجزاء الكتاب و تصفيفاً له في الكتابة لدى الكتاب بل ذوى الالباب لتسهيل الحفظ و تحميل العدلين في كل باب وفق الله تعالى و بورك له في الدنيا و نفع له في المرجع و الماب و اديم له بالعمر السعيد و العيش الرغيد بمحمد و اله الطاهرين الشافعين يوم الحساب تمت على يد احقر العباد و احوجهم الى الله محمد زمان الحسینی في سنه ۱۰۱۵. اللهم اغفره ولوالديه و لمن نظر فيه بمحمد و آله الطيبين.

مشخصات ظاهری نسخه:

خط: نسخ خوش (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان ها نیز به شنگرف. جلد: تیماج قهوه ای نقش دار

۱. فعلاً و در مکان نگهداری کنونی، با کد دستیابی ۲۲۸۶ ثبت است؛ ولی به سال ۱۳۵۵ شمسی، استاد محمدتقی دانش پروه این نسخه را با شماره «۳۹۱» معرفی نموده است (نک: دانش پروه، ۱۳۵۵: ۱۲۳). همچنین، در چاپ روض الجنان بنیاد پژوهش های اسلامی، مصححین، این نسخه را به اشتباه با شماره ۱۰۱۵ معرفی نموده اند؛ که این عدد، در واقع تاریخ کتابت این نسخه است.

ترنجی. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۳۴ برگ (۸۷۰ صفحه)، ۲۵ سطر (صفحاتی که آیات قرآن به صورت درشت نوشته شده، فاصله سطرها و گاهی تعداد سطرها کمی متفاوتند)؛ ۳۸×۲۴ سم. ویژگی‌های نسخه:

- در کنار یادداشت وقفنامه شاه عباس نوشته شده: «از جمله یکصد و ده جلد؛ چهار جلد تفسیر تمام است که یکی از آنها این مجلد است با سه مجلد دیگر [و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی الدین بن محمد الحسینی الموسوی»].»

- همچنین، نه عرض دارد از سالهای ۱۱۰۲، ۱۱۰۴، ۱۱۱۱، ۱۱۲۵، ۱۱۳۰، ۱۱۴۵، ۱۱۷۲، ۱۲۵۲ و یکی که تاریخ آن خوانده نمی‌شود.

منبع: ملاحظه عکس برخی از صفحات نسخه؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه (دانش‌پژوه، ۱۳۵۵: ۱۲۳).

دو- الشجرة الالهية فی علوم الحقایق الربانية = رسائل الشجرة الالهية فی العلوم والحقائق الربانية^۱

پدیدآور: شهرزوری، شمس‌الدین محمد بن محمود (بعد از ۶۷۸ ق).

موضوع: فلسفه (اخلاق فلسفی). زبان: عربی.

محل نگهداری: قم؛ کتابخانه آستانه معصومیه.

کد دستیابی: ۳۸۵ فهرست قدیم (= ۱۰۱۸ فهرست جدید).

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت: قرن ۱۰.

آغاز نسخه: وقفنامه شاه عباس می‌باشد؛ که به این شرح است: «به تاریخ غره شهر ذی‌قعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یکصد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب علیه‌السلام عباس الصفوی الحسینی بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویه علی مشرفها الف الف التحیه و بر مدرسه آستانه مذبوره واقعه در دارالمؤمنین قم واقع است که طلبه آنجا از و منتفع شوند؛ مشروط بر آن که از روضه مقدسه مذکوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت

۱. نویسنده با استفاده از آثار اخوان الصفا، فارابی، ابن‌سینا، فخر رازی، شیخ اشراق و دیگران و شرح و توضیح و تفصیل برخی از مباحث فلسفه، به نوعی، دائرةالمعارفی فلسفی ایجاد نموده است. مطالب کتاب در سه جلد و پنج رساله تنظیم شده است. رساله اول با عنوان «فی المقدمات و تقاسیم العلوم» در سه فصل؛ رساله دوم، تحت عنوان «فی ماهیه الشجرة و تفصیل العلوم الالیه المنطقیه» در یک مقدمه و دو قسم تنظیم شده که مقدمه آن، خود در سه فصل است؛ و ...

ابی عبدالله الحسین (ع) شریک بوده باشد، فمن بدله بعدما سمعه فإنما إثمه على الذين يبدلونه. تمت
[و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن
محمد الحسینی الموسوی»].^۱

آغاز متن اصلی نسخه: الحمد لله على سوابغ نعمه و مواهب حكمه و شمول أحسانه و تیر برهانه حمداً
لا تبلغ نهايته و لاتنال غايته و اشهد أن محمداً عبده و رسوله بعثه بالنور الساطع و الضياء اللامع بشيراً و
نذيراً وداعياً إلى الله باذنه و سراجاً منيراً...

انجام نسخه: (افتادگی دارد؛ انتهای متن موجود): ... المتقابلة متوارة على محل واحد فكان يمتنع
لذلك تحريك الأجسام الفلكية و ذلك مع بل الأجرام الفلكية تكون مظاهر للنفوس الناطقة
المتوسطة في السعادة و مرايا تظهر نسبتها في بعض طبقات عالم المثال و يحضر عندها حينئذ جميع
اللذات و الراحة.

مقدار افتادگی: از ص ۶۹۷ بخش ۲ جلد ۳ از چاپ دکتر نجفقلی حبیبی.

انجامه نسخه: نامشخص؛ افتادگی دارد.

مشخصات ظاهری نسخه:

خط: نستعلیق بد خط. جلد: صحافی جدید و تازه شده است. تعداد صفحه: ۳۰۶ برگ. تعداد سطر:
مختلف السطر، حدود ۲۰ و ۲۲ و ۲۵ سطر؛ ۱۷ در ۲۶ س.م.

ویژگی‌های نسخه: نسخه آسیب دیدگی دارد. در پایین صفحه وقفنامه، یک عرض دید ناقص با پارگی
دارد؛ همچنین، در حاشیه برگ اول متن اصلی نسخه، سه یادداشت عرض دید با مهر زیر یادداشت
وجود دارد.

منبع: ملاحظه نسخه و عکس نسخه؛ فهرست دانش پژوه، ص ۱۲۸؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه
آستانه مقدسه قم، ج ۳، ص ۲۶۹).

۱. چون متن وقفنامه کمی با دیگر متن‌ها تفاوت داشت، درج شد.

سه - المباحث المشرقية فى علم الالهيات و الطبيعيات = المباحث المشرقية فى العلم الإلهي والطبيعي = المباحث المشرقية فى الحكمة الالهية = المباحث المشرقية فى العلم الإلهي.

پدیدآور: فخر رازی، محمد بن عمر (م ۶۰۶ ق).

موضوع: فلسفه.

زبان: عربی.

محل نگهداری: قم؛ کتابخانه آستانه معصومیه.

کد دستیابی: ۳۸۶ فهرست قدیم (= ۱۰۱۹ فهرست جدید). نسخه موجود در آستانه، اکنون از نظر فیزیکی و صحافی، یک مجلد شده است (دو مجلد در یک نسخه).

کاتب نسخه: با توجه به ترقیمه پایان مجلد اول، خط اصلی نسخه از «احمد بن محمود بن محمد شروانی»^۱ یا «شرودی» است، هر چند که در قسمت‌هایی از خط کهنه، نوع نگارش خط متفاوت شده است؛ و این نکته، جدای از خطوط بخش‌های نونویس نسخه می‌باشد.

تاریخ کتابت: روز جمعه ۷ صفر ۶۸۷ ق.

آغاز نسخه: وقفنامه شاه عباس می‌باشد، که شرح آن پیش‌تر گذشت؛ البته صفحه وقفنامه، آسیب پارگی و رطوبت دیدگی دارد، و جدیداً ترمیم شده است.

آغاز نسخه در مجلد اول: (جدای از متن وقفنامه شاه عباس) ... عن طرق العقل ... بالقهر والاستعلاء المستعلى على الزمان الذي ... المقدس عن الفضاء المنعوت بلا انقطاع و لا انقضاء المنتزه عن ان يدخل في ... (البته این متن آغازین نونویس است).

انجامه نسخه در مجلد اول: ... حرر المجلد الاول من الكتاب الموسوم بمباحث المشرقية يوم الجمعة السابع من صفر ختم بالخیر و الظفر سنة سبعة وثمانين و ستمائة العبد الضعيف احمد بن محمود بن محمد شروانی (یا شرودی) حامداً و مصلياً.

۱. کاتب، شناخته نشد. البته کاتبان دیگری هم عصر کتابت نسخه المباحث المشرقية (۶۸۷ ق) وجود دارند همانند: «احمد بن محمود بن محمد بن الکاتب» که سه شنبه ۱۰ محرم ۶۴۱ ق، نسخه کتاب **دلائل الاعجاز** جرجانی را کتابت نموده است (نک: جرجانی، ۶۴۱ ق: سراسرمتن)؛ نیز: احمد بن محمود نعمانی که دوشنبه ۶ رجب ۶۲۶ ق، نسخه کتاب **الموجز من موجز التفسیر** را کتابت نموده است (نک: نعمانی، ۶۲۶ ق: سراسرمتن).

انجام نسخه (مجلد دوم): ... لم يستعيب اليه احد فلنختم الكتاب حامدين ولله تعالى و مصلين على نبیه محمد حين خلقه و بالله التوفيق. تم الكتاب. (پاره انتهایی مجلد دوم المباحث المشرقیه، مفقود بوده است؛ و در تاریخ ۷ آبان ۱۳۹۱ ش یافته شده و به ماقبل نسخه ملحق و صحافی گشته است). مشخصات ظاهری نسخه:

خط: نسخ کم نقطه (تحریر سرعتی و گاهاً متصل)؛ خط اصلی و کهنه، مقداری کم رنگ شده است. قلم خطوط «فصل‌ها، عناوین و برخی از نشان‌ها» به شنگرف هستند. قطع: کمی بزرگ‌تر از وزیری. تعداد سطر: غالباً ۲۷ سطری، ۱۷ * ۲۵ س.م. نسخه در دهه اخیر، تجلید جدید چرمی شده است. وضعیت ترمیم نسخه: این نسخه کهن در سه مرحله و زمان ترمیم شده است. ویژگی‌های نسخه:

۱- در کراسه اول، نسخه آسیب فراوان دیده است؛ و در بسیاری صفحات نسخه، رطوبت دیدگی وجود دارد، مخصوصاً در کنارهای صفحات نسخه، و رطوبت دیدگی پاره الحاقی، بیشتر است.
۲- در برگ اول کنار یادداشت وقفنامه شاه عباس، دو یادداشت تملک از «امیر منصور شیرازی» بدون تاریخ و نیز از «محمدقاسم لاهیجی» با تاریخ ۹۹۴ قمری دیده می‌شود؛ که عبارتند از: ۱- «من مملکات اقل الاشياء امیر منصور شیرازی بن سید محمد کیانی (با ثانی) عفی عنهما». ۲- «قد انتقل فی نوبته اقل الموری و اضعفهم محمدقاسم بن محمود المططب الجیلی اللاهیجی عفا عنهما فی تاریخ سنة ۹۹۴».

۳- همچنین در کنار وقفنامه شاه عباس، یادداشتها و مهرهای متولیان آستانه و متولیان کتابخانه دیده می‌شود، و از آنها بر می‌آید که این نسخه در سالهای ۱۱۰۲ تا ۱۱۷۲ حداقل شش بار (با تاریخ‌های ۱۱۰۲، ۱۱۱۱، ۱۱۴۵، ۱۱۵۲ و ۱۱۷۲ قمری) عرض دید داده شده است. مشخصات اسامی برخی از مهرهای خوانا عبارتند از: «محمد امین حسینی؛ محمد خلیل حسینی؛ محمد مهدی حسینی؛ محمد رحیم بن محمد مهدی حسینی؛ ابوطالب بن محمد معصوم حسینی».

۴- برخی اندک از صفحات، دارای شکل هستند.

منبع: ملاحظه نسخه؛ فهرست دانش‌پژوه، ۱۶۰؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم، ج ۳، ۲۷۰.

اغلب من الخیر و فی وجوده و یكون الخیر أغلب من الشر فیکون انه ولی وجود هذا القسم مثاله انه انزل فی وجود
 منافع کثیرة و ایضا مضار کثیرة مثل افراف الخواتم و کثرت اذا قابله مصالحها بمفسدها كانت مصالحها اکثر من
 من مفسدها و لولم لانت تلك المصالح و كانت مفسدها کثیر من مصالح وجودها فدرج و جلیبها و خلقها الله
 و هو ان الی کون خیرة مرفی جابا لشر لیس ان الله مود التي تحت کرة القز و کثر ما مغلوت العقل العاقل و لم
 یوجد هذا القسم لکان یلزم من عدمها عدم علیها الموجب لها و هي خیرات محضة فیلزم من عدمها عدم الخیرات
 المحضه و ذلك شریک فاذن لا بد من وجود هذا القسم فان قبل فلم یخلق الخیرة الا فی هذه الاشياء و عن کل اثر
 فنقول انه نه لوطها لذلک لکان هذا هو القسم الذي کون خیرا محضا و قد فرغ عنه و قد بقي فی العقل قسم
 اخر و هو الذي کون خیرة عابیه عابیه و قد بینا ان الله ولی هذا القسم ان کون موجود و هذا الجواب
 بان لعلنا ان یقول ان جميع هذه الخیرات و الشر و انما یوجد باختیار الله و ارادته فکان کلمة اختیار و
 عند ما یكون خیرا و ان یختار خلقه عند ما یكون شررا و لا یخلو عن هذه المطالبة انه ساد کونه سجادة فاعلم
 ان الله لیس و ان یختار فیخرج حاصل الکلام فی هذه المسئلة المسئلة القدم و المحدث **الباب الرابع**
 فی النوات و تعابها و هو فصل واحد انه لا بد وان یكون من البنی ان من المعلوم ان الانسان یفارق سائر
 المیوانات بان له بحسب معیته لو کان انفراد و هو یلزم بان یكون معانا من افرج لعن کل واحد
 مما به سلة کد حسی لهذا و هذا الطبی لذلک و افرج لهما حق اذا اجتمعوا لکان امرهم یلیق و لهذا
 صار ان الله ان ینبأ بالطبع حتی ان اهل الدیار العین الممدس کون سبأ فله قیم اخلاق الناس اکملین و اذا کان
 کذلک فانه یخاض ان الله یبذل لسان اجتماع و لا بد وان یجری معاملات و لا بد منها من سبأ لیکون یظلم بعض
 و لا بد لذلک الشرا یظلم و اضیع یضعها و مقرر یقررها و ذلک الوضع لا بد وان یكون حیث شاد الناس یسیر
 الی الشریة فیکون ذلک ان الله یسیر و انما هو لا یكون محض صا بمجرات و جوارق عادات لسفاد الناس
 و خواصا لینی کاذر ان الله احد هاته قوة العاقل و هو ان کون کثیر المقدمات سیر ان تستقل فما الی المطالبین **عقل**
 و خطا یقع لهما و الثانية فی قوة الخیلة و هو ان یرى فی حال یعطنه لیکر الله و یسیر کلام الله و یكون مجرأ علی العیة
 الکائنة و الحاضنة و التي سیکون و ان الله ان یكون نفسه شریفة و مادة هذا العالم صلیبا بعضا و الماء و ما
 انکه و الا برص الی غیر ذلک من المجرات و اذا عرفت انه لا بد من وجود مثل بعضه و بعضه و اسات الشریع ان
 و الحاحن کیف یعمل وجود هذا الحق الذي هو سبب نظام العالم فهذا ما یقول فی اثبات النبوة و اما ان
 سفیان یسئل بدعوة الخلق و کیف سعی ان سئل الشرائع فذلک معلوم باحتیاسات و اما بان تأثیر البقاء و ان
 فی ترکیب النفوس و تفصل القول بذلک یعلق بعلم ان الله و لو افترسه ان الله جل خضاه هدی العلیین کلاما
 و نعم الی هذا الکتاب و اما ان الله و هذا الله تلایج جمع هذه السایل الطبیعة و ان الله علی هذا الترتیب و الله
 لم یستقیم الیه احد فخلق الکتاب حامد یرونه تعال و مصلین علی نبیه خیر خلقه و بالشر التوفیق

۲-۲- نسخ موجود در کتابخانه آستانه مقدسه (فهرست چاپ نشده)

برخی از نسخ موجود (غیر جدید) کتابخانه آستانه قم، به دلایلی فهرست نشده‌اند (= فهرست یک جلدی دانش‌پژوه و فهرست دو جلدی صدرایی و نقیعی)، اما اکنون در کتابخانه موجود هستند؛ همانند نسخه حاشیه نسفی که معرفی خواهد شد. این نمونه نسخ، یا در زمان فهرست‌نویسی موجود نبوده‌اند و بعداً به کتابخانه برگردانده شده‌اند؛ و یا این که در کتابخانه موجود بوده‌اند و به دلایلی همچون نازک بودن، از دید چشم فهرست‌نویسان پنهان مانده‌اند و یا این که اوراق آنها، ملحق به نسخ دیگر بوده و مورد توجه واقع نشده‌اند.

در هر صورت، یک نسخه وقفی شاه عباس که مورد توجه نبوده، و بعداً مورد توجه فهرست‌نویسان (جلد ۴ و ۵ فهرست آستانه؛ هنوز منتشر نشده) قرار گرفته، از این قرار است:^۱

چهار- حاشیه علی شرح العقائد النسفی^۲ (شماره نسخه ۱۷۷۱)

پدیدآور: احمد بن موسی خیالی (متوفی حدود ۸۶۲-۸۸۶ق).

موضوع: کلام و اعتقادات.

زبان: عربی.

محل نگهداری: قم؛ کتابخانه آستانه حرم حضرت معصومه (س).

کد دستیابی: ۱۷۷۱.۳

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت: ندارد (دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ق می‌باشد).

آغاز نسخه: اما بعد الحمد لله لمتأهله و الصلوة علی سید رسله و آله و صحبه و موزی سبله قال الشارح النحریر عاملة الله بلطفه الخطیر بعد ما ...

۱. این نسخه، با راهنمایی استاد محمد عباسی یزدی، مورد توجه بنده قرار گرفت.

۲. شرح عقائد النسفی، شرح مزجی کوتاهی است از مسعود بن عمر تفتازانی (م ۷۹۲ق) بر رساله مختصر «عقائد النسفی» نجم الدین ابوحفص عمر بن محمد نسفی (م ۵۳۷ق) در بیان اعتقادات اهل سنت؛ که ظاهراً در شعبان سال ۷۶۸ق در جرجانیه خوارزم نگارش یافته است. این شرح بیشتر جنبه توضیحی دارد و کمتر به ادله و استدلال می‌پردازد. اثر حاضر، حاشیه‌ای از خیالی بر این شرح تفتازانی.

۳. این نسخه چون تازه‌یاب است؛ در فهرس چاپ شده قبلی، فهرست نشده و شماره آن در فهرست جلد ۵، که هنوز منتشر نشده، درج شده است.

انجام نسخه: (افتادگی دارد) فی بعض المسائل کمسئلة التکوین و غیرها قوله قال اهل الحق الظاهر ان القول مجموع ما فی الكتاب فالمراد باهل الحق [...].

مشخصات ظاهری:

خط: نسعلیق غیر هنری. قوله و نشان‌ها به شنگرف. در صفحه عطف. جلد کنونی: تیماج قهوه‌ای. تعداد صفحات: ۷ برگ. تعداد سطر: ۱۴؛ ۹/۵* ۱۸/۵ س.م.

ویژگی‌های نسخه:

- متن وقفنامه شاه عباس صفوی درج شده با این عبارت:

«به تاریخ غره شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با يك صد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب عباس الصفوی الحسینی. بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویة علی مشرفها الف الف التحیه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند. مشروط بر آن که از روضه منوره و مدرسه مذکوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی‌عبدالله الحسین شریک بوده باشد، فمن بدله بعد ما سمعه فانه آثمه فمن بدله بعد ما سمعه فانه آثم قلبه [و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی»].»

- همچنین دو عرض دید در ذیل وقفنامه و دو دیگر، در صفحه اول اصلی متن با تاریخ‌های ۱۱۲۵، ۱۱۳۰، ۱۱۶۳ و ۱۱۷۲ از محمد خلیل بن مهدی حسینی و ابوطالب بن محمد معصوم حسینی درج شده‌اند.

منبع: ملاحظه اصل نسخه؛ فهرست آستانه مجلد ۵، ص ۳۵۰.

۲-۳- نسخ برگردانده شده به کتابخانه آستانه یا فیضیه

جدای از نسخه‌های مفقودی مجموعه وقفی شاه عباس به آستانه حرم حضرت فاطمه معصومه(س)، برخی از نسخه‌های وقفی وی که بیرون از آستانه برده یا سرقت شده بوده‌اند، در دوره‌های بعدی به این آستان بازگردانده شده‌اند؛ که فعلاً تنها دو نسخه از این مرجوعی‌ها شناسایی گشت، که اکنون یکی در کتابخانه فیضیه حرم مطهر قم و دیگری در خود کتابخانه آستانه قم نگهداری می‌گردند و هر دو، از مجلدات روض الجنان هستند.

کتاب روض الجنان ابوالفتح رازی در چهار مجلد کتابت شده (و چهار نسخه از مجموعه ۱۱۰ نسخه وقفی شاه عباس را تشکیل می‌دهد) که جلد سوم مفقود و مشخصات سه مجلد دیگر آن در دسترس است (جلد دوم و چهارم در فهرست آقای دانش‌پژوه؛ و جلد اول در فهرست کتابخانه فیضیه فهرست شده؛ به عنوان نمونه نک: استادی، ۱۳۹۶ق: ج ۲: ۶۴)؛ البته جلد اول روض الجنان موجود در کتابخانه فیضیه، در فهرست فتحا، به عنوان دو نسخه فهرست شده است (شماره‌های ۱۲ و ۱۲۳؛ نک: درایتی، ۱۳۹۱: ج ۱۶: ۹۵۴)، که هر دو شماره یک نسخه می‌باشند. فهرست آن دو نسخه برگردانده شده به آستان حرم و مدرسه فیضیه، عبارتند از:

پنج- روض الجنان و روح الجنان (جلد ۱)

این نسخه خطی مجلد روض الجنان، از کتابخانه آستانه قم خارج شده بوده است؛ و در سال ۱۳۵۴ق به کتابخانه فیضیه ملحق شده است؛ و فهرست آن عبارت است از:

پدیدآور: ابوالفتح رازی، حسین بن علی.

موضوع: تفسیر.

زبان: فارسی. شماره بازبایی نسخه: ۱۲ (دارای چند شماره: ۱۱۶۴، ۱۲، ۶۱۱، ۱۲۳).^۱

۱. برای این نسخه چهار شماره مطرح است: شماره ۱۱۶۴ که توسط آقای عبدالحسین صاحب‌الداری ثبت شده (برگ وقفنامه ملاحظه شود)؛ شماره ۱۲ که توسط آقای مجتبی عراقی ثبت شده (نک: عراقی، ۱۳۷۸ق: ج ۱: ۵۶)؛ شماره ۶۱۱ که توسط آقای رضای استادی درج شده (صفحه قبل از وقفنامه)؛ و شماره ۱۲۳ که در فنخا به نقل از فهرست عراقی آمده است و نسخه تکراری همان شماره ۱۲ است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ج ۱۶: ۹۵۴)؛ شاید این شماره‌گذاری ۱۲۳ به خطا و بر اساس شماره صفحه ۱۲۳ از فهرست استاد دانش‌پژوه که در آن روض الجنان (مفقود) فهرست شده، صورت گرفته است.

مرکز نگهدارنده: کتابخانه مدرسه فیضیه (کتابخانه آیت الله حائری)؛ اکنون این نسخه در داخل ویتترین سالن بیرونی و ورودی کتابخانه، در معرض دید عموم قرار داده شده است. کاتب نسخه: چون انجامه افتاده، کاتب نسخه نامشخص است؛ ولی خط شبیه خط محمد زمان الحسینی [ظاهراً الحسینی الاصفهانی] است (که جلد دوم روض الجنان را کتابت کرده می‌باشد)، هر چند تفاوت‌هایی نیز در آنها قابل تبیین و تفکیک است.

تاریخ کتابت: چون انجامه افتاده، تاریخ کتابت در دسترس نیست؛ ولی با توجه به مجلد تاریخ‌دار دیگر، می‌توان تاریخ کتابت را حدود ۱۰۱۵ق دانست. همچنین دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ق می‌باشد.

محل کتابت: نامشخص؛ ولی ظاهراً در اصفهان استنساخ شده است.

آغاز نسخه: وقفنامه شاه عباس می‌باشد؛ که شرح آن گذشت.

آغاز متن اصلی نسخه: [ابتدای قرآن] بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. سپاس خدای را که بردارنده این ایوان است و آراینده آن به آفتاب و ماه و ستارگان است، و دارنده این به پیغمبران و امامان است. و درود بر رسول او که ختم پیغمبران است ...

انجام نسخه: (افتادگی دارد؛ انتهای متن موجود: [آیه ۵۹، سورة نساء] ... ایشان به نزدیک خدای تعالی بهتر از همه خلائق باشند و اعلا رتبه و اعظم منزلة عند الله تعالی چون رسول علیه السلام برای آن‌که خدای تعالی طاعت ایشان با طاعت او مقرون کرد. طریقتی دیگر آن است که خدای تعالی طاعة اولی الامر با طاعت رسول و طاعة خود مقرون کرد، چنان که قدیم تعالی منزّه است (مطابق با صفحه ۴۰۹ جلد ۵ چاپ یاحقی).

مشخصات ظاهری نسخه:

خط: نسخ خوش (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به شنگرف. جلد: تیماج قهوه‌ای نقش‌دار. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۷۰ برگ، ۲۵ سطر؛ ۳۸×۲۴ سم^۱. ویژگی‌های نسخه:

۱. در فهرست حاج آقا مجتبی عراقی آمده: ۹۴۰ صفحه، ۲۵ سطر؛ ۳۸×۲۴/۵ سم.

- در کنار یادداشت وقفنامه شاه عباس نوشته شده:

«از جمله یکصد و ده جلد؛ چهار مجلد تفسیر است که این مجلد بوده باشد و سه مجلد تتمه این تفسیر [و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی»].»

- همچنین، از یادداشتها و مهرهای متولیان آستانه و متولیان مدرسه و کتابخانه که بر برگ وقفنامه نسخه دیده می‌شود، بر می‌آید که این نسخه در سالهای ۱۱۰۲ تا ۱۱۷۲ حدود هشت بار عرض دید (یعنی ملاحظه و تحویل خزانه و کتابدار آن) داده شده است (نیز نک: استادی، ۱۳۹۶ق: ج ۲: ۶۴).
- فهرست‌نویسان قبلی نسخه، توجه‌ای به مجلدات دیگر این تفسیر در کتابخانه آستانه حرم فاطمه (س) قم نداشته‌اند.

- همچنین قابل توجه است که این مجلد نسخه خطی روض الجنان، از کتابخانه آستانه قم خارج شده بوده است؛ که در سال ۱۳۵۴ق توسط متصدی کتابخانه مدرسه فیضیه، یعنی مرحوم آقای حاج شیخ عبدالحسین صاحب‌الداری بروجردی،^۲ بدست آورده شده، و تحویل این کتابخانه داده شده است؛ و همو یادداشتی را نیز بر برگ وقفنامه نسخه به این شرح نگاشته است:

«بسم الله الرحمن الرحيم منت خدای را تعالی شأنه که حقیر را موفق نمود به دست آوردن این کتاب و او را جزء کتابخانه مقدسه مدرسه مبارکه فیضیه قم حرم الاثمه ارواحنا فداهم و عجل اله سبحانه فرجه نمودم و در تحت شماره ۱۱۶۴م ثبت دفتر کتابخانه مسطوره گردید فی ۲۷ شهر ذیحجه الحرام من شهور سنه ۱۳۵۴ هجری علی هاجرها الاف التحیه و السلیم الاحقر عبدالحسین بروجردی صاحب‌الداری تم عفی عنه [نقش مهر].»

۱. در فهرست عراقی آمده است: «قسمتی از آیات شریفه را ابتداء با خط درشت تری مکتوب و ترجمه ساده فارسی آن را در زیر سطرها نوشته، و سپس به شرح و تفسیر آنها پرداخته است. ترجمه فارسی آن و جمله‌های قرآنی که در ضمن تفسیر نقل شده یا به آنها استشهد بعمل آمده، با خط قرمز نوشته شده یا بالای آنها با قرمزی خط کشیده شده است. و به علت ناقص بودن این نسخه؛ نویسنده و تاریخ کتابت آن هم نامعلوم و تاریخ احتمالی آن نیز به دست نمی‌آید، و آنچه که به عنوان ملاحظه در خزانه آستانه مبارکه و یا تحویل به کتابدارها در پشت آن نوشته شده، تاریخ آنها بعد از تاریخ وقف آن می‌باشد. روی جلد این نسخه شریفه چرم قهوه‌ای مستعمل و آثار تذهیب و نقاشی نیز در آن باقی است» (نک: عراقی، ۱۳۷۸ق: ج ۱: ۵۶).

۲. میرزا عبدالحسین بروجردی (م ۱۳۷۷ق) معروف به «صاحب‌الداری»، از شاگردان آیت الله شیخ عبدالحکیم حائری بود و نقش قابل توجهی در حوزه علمیه قم و مدرسه فیضیه داشته است. وی علاوه بر تحصیل و تدریس، مشاغل گوناگون را در حوزه بر عهده داشته و منشأ خدمات بوده که عبارتند از: ۱- تقسیم شهریه. ۲- مدیریت مدارس. ۳- پیگیری امور نظام وظیفه طلاب. ۴- مسئولیت کتابخانه مدرسه فیضیه. ۵- عضویت در کمیسیون رسیدگی به شکایات و امتحانات. ۶- رفع مشکلات حوزه.

منبع: ملاحظه نسخه و عکس نسخه؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه فیضیه (عراقی و استادی، ج ۲، ص ۶۴).

شش- روض الجنان و روح الجنان (جلد ۴)

این نسخه خطی روض الجنان، از کتابخانه آستانه قم خارج شده بوده است؛ و در سال ۱۳۴۸ ق توسط متولی باشی حرم^۱ به کتابخانه آستانه قم ملحق و وقف مجدد شده است. به عبارت دیگر، وی مجلد چهارم روض الجنان را به دست آورده و در تملک خود قرار داده و بعداً به آستانه قم وقف یا اهداء نموده است. فهرست این مجلد عبارت است از:

پدیدآور: ابوالفتح رازی، حسین بن علی.

موضوع: تفسیر.

زبان: فارسی.

محل نگهداری: قم؛ کتابخانه آستانه حرم حضرت معصومه (س).

کد دستیابی: ۱۶۹۱؛ همچنین بر روی برگ اول شماره ماشینی ۶۰۹۳ ضرب شده است، ظاهراً این شماره سابق نسخه بوده است.

کاتب نسخه: نامشخص؛ خط نسخه حاضر متفاوت از نسخه‌ای است که محمد زمان الحسینی در مجلد دوم کتابت نموده است. به نظر می‌رسد مجلدات چهارگانه روض الجنان، میان چند خطاط تقسیم و استنساخ شده‌اند.

تاریخ کتابت: چون نسخه افتادگی در پایان دارد، تاریخ کتابت در نسخه موجود نیست؛ اما با توجه به نسخه مجلد دیگر، در حدود سنه ۱۰۱۵ ق کتابت شده است.

آغاز نسخه: افتادگی دارد. افتادگی‌ها شامل: ۱- وقفنامه شاه عباس صفوی. ۲- از آغاز سورة نمل تا آیه ۲۳ سورة لقمان. بنابراین متن تفسیر سوره‌های نمل (۲۷)، قصص (۲۸)، عنکبوت (۲۹)، روم (۳۰) و قسمت‌هایی از ابتدای سورة لقمان، از آغاز این نسخه افتاده‌اند.

۱. سید محمد باقر متولی باشی، روحانی و از شخصیت‌های مورد اعتماد و احترام قم بوده است؛ که در سال ۱۳۱۷ ق طی فرمانی از طرف مظفرالدین شاه قاجار، به مقام تولیت آستان قم منصوب شده و تا پایان زندگی، در این مقام قرار داشته است (نک: رضایی، ۱۳۸۴: ۲۲۳).

آغاز متن موجود اصلی نسخه: [آیه ۲۳، سوره لقمان] يَحْزُنكَ كُفْرُهُ اِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا اِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ * نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلاً ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ اِلَى عَذَابٍ غَلِيظٍ * وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ... (مطابق با صفحه ۲۹۳ جلد ۱۵ چاپ یاحقی).

انجام نسخه: افتادگی دارد. افتادگی‌ها شامل: بخشی از آیه ۱۷ غاشیه تا انتهای قرآن.

انجام موجود نسخه: ... و علما در تخصیص سر چند قول گفتند مقاتل گفت برای آن‌که در عرب از شتر بزرگتر هیچ خلقی ندیده بودند و در ولایت ایشان پیل نبود. کلبی گفت برای آن‌که شتر باشد که با بار برخیزد پس از آن‌که فروخته باشد و هیچ چهارپای نباشد که سایق او را پیش بود. حسن بصری را گفتند خلق پیل عجب‌تر و عظیم‌تر بود چرا ذکر شتر کرد گفت اگر چه چنین است او [شکل خوک] دارد و گوشش (مطابق با انتهای صفحه ۲۴۷ جلد ۲۰ از چاپ یاحقی).

مشخصات ظاهری نسخه:

خط: نسخ (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به شنگرف. جلد قبلی: تیماج قهوه‌ای نقش‌دار ترنجی؛ جلد صحافی جدید: تیماج دارچینی مجدول با ترنج و سرترنج و نمای بارگاه آستان قم. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۰۸ برگ (در صحافی جدید ۴۱۲ برگ؛ که ظاهراً برخی صفحات عطف، اضافه شده‌اند)، ۲۵ سطر (صفحاتی که آیات قرآن به صورت درشت نوشته شده، فاصله سطرها و گاهی تعداد سطرها کمی متفاوتند)؛ ۳۸×۲۴ س.م.

ویژگی‌های نسخه:

- این نسخه ترمیم شده و جلد جدید برای آن صحافی شده است، همانند بقیه نسخه‌های موجود در کتابخانه آستانه که تقریباً همگی تعویض جلد شده‌اند.

- در برگ اول موجودی این نسخه، بالای صفحه، یادداشت تملک نسخه با تاریخ ۱۳۴۸ق از محمداقبر حسینی (م ۱۳۶۰ق) متولی باشی قم درج شده است. که گویای آن است که ظاهراً این نسخه به اشتباه و یا به ناحق در تملک وی قرار گرفته است.

منبع: ملاحظه نسخه؛^۱ فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه (جلد ۵، ۲۸۷).

۳- فهرست نسخ خطی وقفی بیرون از آستانه

نسخه‌های خطی وقفی شاه عباس صفوی که اکنون در کتابخانه، موزه و مدرسه آستانه قم نیستند و به دلایل مختلف در بیرون از آستانه به سر می‌برند را از چند جهت می‌توان مورد بررسی و پیگیری قرار داد:

۳-۱- نسخ شناسایی شده معلوم المكان

جستجوی فراوانی برای شناسایی نسخ وقفی مفقوده شاه عباس صفوی به آستانه حضرت فاطمیه کاظمیه موسویه (علی مشرفها الف الف تحیه) انجام شد، و کلیدواژه‌های گوناگونی همچون «شاه عباس، ۱۰۳۷ق، نسخ وقفی صفوی، نسخ وقفی شاه عباس، آستانه قم، نسخ خطی آستانه مقدسه قم، و...» در منابع فهرستی و کتابشناسی‌های متعدد، پیجویی گشت؛ ولی متأسفانه نسخی از این مجموعه وقفی که در مکانی مشخص باشند، شناسایی نشد.

۳-۲- نسخ شناسایی شده مجهول المكان

برخی از نسخ خطی وقفی شاه عباس صفوی به آستانه قم، پس از فهرست شدن دوره معاصر مفقود و یا جابجا شده‌اند. به عنوان نمونه، استاد محمدتقی دانش‌پژوه در فهرست کتابخانه آستانه قم، بعضی از نسخه‌هایی را فهرست و معرفی نموده است که اکنون در این کتابخانه یافت نمی‌شوند؛ و از قضا برخی از آنها، نسخ وقفی شاه عباس صفوی به این آستانه می‌باشند:

یک - القانون فی الطب

۱. ملاحظه این نسخه، با همراهی جناب آقای محمد عباسی یزدی، از مسؤولین کتابخانه آستانه، برای بنده میسر شد.

پدیدآور: ابن سینا، حسین بن عبدالله. موضوع: طب. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: قرن ۸. شماره بازبایی نسخه: بدون شماره. مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستانه معصومیه. دانش پژوه درباره این نسخه نوشته است:

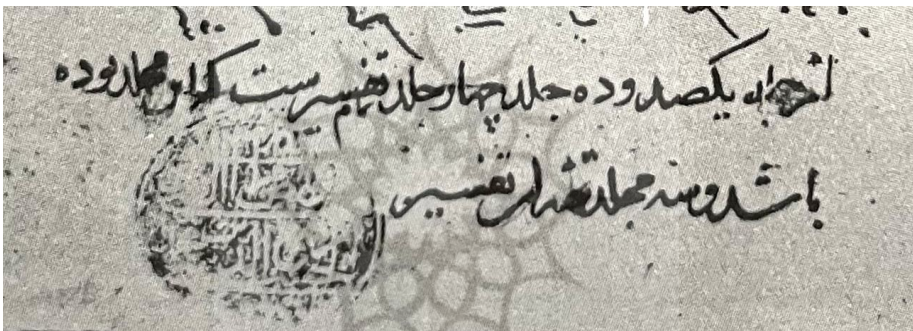
چند برگگی از آن مانده است با عنوان‌هایی مانند «الفصل الثالث منه فی امزجة الاسنان» و «الجملة الثانية من التعليم الخامس و هی تسعة و عشرون فصلا الفصل الاول كلام کلی فی العصب و العضل و الوتر و الرباط» و «الفصل الثالث فی طبایع الفصول» با عبارات «بلغت قراءة علی السید العم اطال الله عمره». وقف شاه عباس صفوی در ۱ ذی‌قعدة ۱۰۳۷ با صد و نه جلد دیگر بر «روضه فاطمیه و مدرسه قم» با مهر رفیع الدین محمد حسینی. با عرضهای: ۲۵ ذیحجه ۱۱۱۱ که در خزانه سرکار ملاحظه و عرض دیده شده با مهر «ابوطالب بن محمد معصوم حسینی». ۲۴ ذی‌قعدة ۱۱۲۵ ییلات که در خزانه سرکار ملاحظه و عرض دیده شده است با مهر «ابوطالب بن محمد معصوم حسینی». ۱ ربیع‌الثانی ۱۱۳۰ تخاقوی ییل که در خزانه سرکار ملاحظه و عرض دیده شده با مهر «محمد مهدی بن محمد معصوم حسینی». ۲۱ جمادی‌الاول ۱۱۴۵ سیچقان ییل ملاحظه و تحویل کتابدار سرکار شد با مهر «محمد رحیم بن محمد مهدی حسینی». ۱ ربیع‌الثانی ۱۱۶۳ یونت ییل ملاحظه و عرض دیده و تحویل کتابدار شده است با مهر «محمد خلیل بن محمد مهدی حسینی». ۲ محرم ۱۱۷۲ بارس ییل داخل عرض شد با مهر «محمد خلیل بن محمد مهدی حسینی» (نک: دانش پژوه، ۱۳۵۵: ۱۵۰؛ همچنین برای عدم وجود این نسخه در فهرست جدید، نک: نقیبی و صدرایی، ۱۳۷۵: سراسرمتن؛ فهرست عناوین و فهرست مؤلفین).

شبهه برخی از مشخصات این نسخه، در نسخه‌ای از کتابخانه الهیات دانشگاه تهران مشاهده می‌شود که چون دسترسی به نسخه فراهم نشد، نمی‌توان نظر دقیق و نهایی داد؛ اما فهرست آن عبارت است از: عنوان: القانون فی الطب. پدیدآور: ابن سینا، حسین بن عبدالله. موضوع: طب. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: سده ۷ و قرن ۸. نسخه افتادگی از آغاز و انجام دارد. از «التعليم الخامس، فصل و خمس جمل، الفصل كلام کلی اعضاء اجسام متولدة». حواشی با نشانه «هن» آغاز و انجام افتاده، در برگ ۲۱ اشعاری از شافعی دیده می‌شود. عنوان و نشان شنگرف. مشخصات ظاهری: ۱۴-پ، ۲۱س ۱۰×۱۳ سطر؛ ۵/۱۹×۵/۱۳ س.م. شماره بازبایی نسخه: ۱/۲۷۸. مرکز نگهدارنده: کتابخانه دانشکده

الهیات تهران (مأخذ: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، ج ۱).

دو- روض الجنان و روح الجنان (ج ۳)

با توجه به یادداشتی که در کنار وقفنامه نسخه خطی روض الجنان کتابخانه فیضیه آمده است، که در آن نوشته شده «از جمله یکصد و ده جلد تفسیر است که این مجلد بوده باشد و سه مجلد تتمه این تفسیر [با مهر رفیع الدین محمد الحسینی الموسوی در زیر آن]»، روشن است که هر چهار مجلد روض الجنان وقف آستانه قم شده است.

از سوی دیگر، کتاب روض الجنان طبق متن اثر، ظاهراً در بیست مجلد نازک‌تر فصل‌بندی گشته بوده است؛ که همین بیست جلد، در چهار مجلد کتابت شده و نسخه وقفی شاه عباس را تشکیل می‌دهد. اکنون با توجه به نسخ موجود روض الجنان، متن و ساختار مجلدات چهارگانه تفسیر وقفی شاه عباس از این قرارند:

ساختار جلد اول، شامل «سوره فاتحه تا بخش از نساء». یعنی: از ابتدای قرآن تا آیه ۶۲ سوره نساء؛ که البته از آیه ۵۹ تا ۶۲ نساء.

ساختار جلد دوم، شامل «بخشی از سوره نساء تا انتهای سوره توبه». یعنی: از آیه ۶۲ سوره نساء تا آیه ۱۲۹ سوره توبه.

ساختار جلد سوم، شامل «سوره یونس تا انتهای سوره شعراء». یعنی: از آیه ۱ سوره یونس تا آیه ۲۲۷ سوره شعراء.

ساختار جلد چهارم، شامل «سوره نمل تا انتهای قرآن». یعنی: از آیه ۱ سوره نمل تا آیه ۶ ناس. با جستجوی فراوان، و نیز بررسی مشخصات حدود ۸۰ نسخه معرفی شده از روض الجنان در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، نسخه مجلد سوم تفسیر ابوالفتح وقفی شاه عباس یافت نشد، هرچند که ممکن است در انبار موزه آستانه به گوشه‌ای افتاده باشد؛ در هر صورت، مشخصات حدودی نسخه را جهت اطلاع، درج می‌نماییم.

آغاز نسخه: اگر افتادگی نداشته باشد؛ در ابتدای نسخه، مطابق مجلد ۱ و ۲، دارای وقفنامه شاه عباس و متن مشابه مجلدات قبلی می‌باشد.

آغاز متن اصلی نسخه: اگر افتادگی نداشته باشد؛ با این متن آغاز می‌شود: [آیه ۱، سوره یونس] «این سورت صد و نه آیت است و هزار و هشتصد و سی و دو کلمت است و هفت هزار و پانصد و شست و هفت حرف است. روایت است از ابوامامه از ابی‌کعب که رسول خدای (ص) گفت هرکه او سورت یونس بخواند خدای تعالی به عدد هرکس که ایمان داشتی به یونس و آن‌که نداشت و با عدد آنان که با فرعون غرق شدند ده حسنتش بنویسد. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ ...» (مطابق با صفحه ۸۹ جلد ۱۰ چاپ یاحقی).

انجام نسخه: اگر نسخه افتادگی نداشته باشد؛ با این متن تمام می‌شود: [آیه ۲۲۷، سوره شعراء] «... منفلت ینفلتون که کجا بجهند و چگونه بجهند من الانفلات به فا و تا و در قرائت اهل‌البیت آمد و سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا آلَ مُحَمَّدٍ أَيْ مُتَقَلِّبٍ يَنْقَلِبُونَ و این هر دو قرائت شاذ است و قوله ای منصوب است به ینقلبون و منصوب نیست به سیعلم برای آن‌که استفهام را صدر کلام بود فعلی که پیش او بود در او عمل نکند و مورد آیت تهدید و وعید است جمله ظالمان را و حمل آیت بر عموم کردن اولی‌تر باشد و الله اعلم. تَمَّتِ الْمَجْلَدُ الرَّابِعَةُ عَشْرَةَ وَ تَتْلُوها بعد ذلك فی الخامسة عشرة سورة التَّمَل ان شاء الله تعالی» (مطابق با صفحه ۳۷۱ جلد ۱۴ چاپ یاحقی).

منبع: نسخه در دسترس نبود؛ فهرست به اعتبار مجلدات دیگر، تنظیم شد.

۳-۳- نسخ شناسایی نشده

با این که تلاش فراوان و وقت زیادی در یافتن نسخ وقفی شاه عباس صرف شد، و پایگاه‌های اطلاعاتی نسخ و فهرس مختلف کاغذی و اینترنتی نسخ خطی ایران و غیر ایران جستجو شد، اما با این حال از یکصدوده نسخه خطی وقف شده توسط شاه عباس صفوی به آستانه قم، تنها حدود شش نسخه خطی شناسایی شدند؛ که عبارت بودند از: ۱-۳. سه جلد روض الجنان؛ ۴- الشجرة الالهية؛ ۵- المباحث المشرقية؛ ۶- حاشیه علی شرح العقائد النسفيه؛ بنابراین ۱۰۴ نسخه اکنون مفقود هستند و شناسایی نگشتند.^۱

این وضعیت فقدان نسخ خطی در آستانه قم، می‌توان به برخی از دلایل زیر واقع شده باشد:

الف. عدم درج یادداشت وقف یا فهرست نسخه‌ها بدون نام واقف.

احتمال کمی وجود دارد که برخی از نسخه‌های فهرست شده نسخ اهدایی شاه عباس به آستانه قم، بدون نام و نشانی از واقف آنها یا تاریخ وقف، فهرست شده باشند، یا این که ممکن است برگ ظهریه (که جای وقف‌نامه است) افتاده یا در صحافی جدید به عنوان آستر جلد، در اندرون جلد جای گرفته باشد؛ که به همین دلایل، نسخ خطی وقفی، به راحتی قابل شناسایی نیستند. یک احتمال ضعیف دیگر آن است که ممکن است واقف نسخه‌ها، بر بعضی از نسخه‌ها مهر یا یادداشت وقفی خود را نزده باشد؛ و این نسخه‌ها در فهرست کتابخانه آستانه قم، با مشخصات واقف فهرست نشده باشند. هر چند که از متن و عبارت مهر واقف بر می‌آید که، پیشکار شاه عباس در امر وقف نسخه‌ها، به نشانه‌گذاری نسخه‌های خطی وقفی،^۲ اهتمام داشته؛ زیرا در متن مهر وقف نوشته شده: «... مشروط بر این که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی‌عبدالله الحسین علیه‌السلام شریک بوده باشد...». همچنین بعید نیست برخی از نسخ وقفی، در

۱. ذکر این نکته مناسب است که اکنون، نسخه المباحث المشرقية یک نسخه است شامل دو مجلد اثر. بعید نیست که قبل از ترمیم متأخر این نسخه، اصل کتاب شامل دو نسخه بوده است؛ که هر مجلد در یک نسخه صحافی داشته است. بنابراین، با محاسبه این وضعیت، می‌توانیم بگوییم که هفت نسخه از ۱۱۰ نسخه وقفی موجودند؛ و ۱۰۳ نسخه وقفی، اکنون مفقود هستند.

۲. چون تعداد نسخ اهدایی زیاد بوده و کتابت متن وقف‌نامه، زمانبر بوده است، بنابراین متن وقف‌نامه‌ها توسط کاتبان مختلف نگارش یافته؛ ولی مهر انتهای وقف‌نامه‌ها، همگی یکسان هستند.

دست مراجعان کتابخانه آسیب دیده و صفحات وقفنامه آنها از بین رفته باشند؛ و بعدها بدون اسناد وقفنامه، در کتابخانه آستانه فهرست شده باشند.

ب. شمارش اشتباه نسخه‌ها توسط واقف یا تحویل نشدن آنها.

احتمال بسیارضعیفی وجود دارد که واقف یا پیشکار وی، در آمار و شمارش ۱۱۰ نسخه خطی وقفی به آستانه قم، دچار اشتباه شمارشی شده باشند؛ و اساساً تعداد نسخه‌های اهدایی در زمان تحویل به آستان، کمتر از یکصد و ده عدد بوده‌اند. در همین راستا، یک احتمال دیگر قابل طرح این می‌باشد که ممکن است واقف یا نماینده وی یا حمال و باربری که نسخه‌ها را تا آستانه قم حمل می‌نموده، برخی از نسخه‌ها را در زمان «انتقال، اهداء و وقف» به آستانه قم، تحویل فیزیکی به کتابخانه نداده باشند؛ یا مثلاً ممکن است که برخی از نسخه‌ها از بار حمال، افتاده یا حین انتقال، سرقت شده باشند. البته این احتمالات وقتی قابل توجه هستند که تعداد اندکی از نسخ وقفی مفقود بوده باشند؛ اما با توجه به فقدان اکثر نسخه‌های وقفی این آستان، لازم است بر احتمالات دیگری متمرکز شویم.

ج. نسخه‌های قرضی از کتابخانه، مرجوع نشده‌اند.

یک احتمال قابل قبول این می‌باشد که، بیشتر نسخ وقفی شاه عباس، در طول چهار قرن (مخصوصاً در میانه قرن ۱۲ تا ۱۴ قمری)، از کتابخانه آستانه قم خارج شده یا قرض گرفته شده باشند، ولی به مخزن کتابخانه، مسترد و برنگشته باشند؛ چه این که، نسخه‌های وقفی خارج شده، اکنون در دست افراد دیگری قرار داشته باشند و یا این که به برخی کتابخانه‌های شخصی یا عمومی، اهداء یا فروخته یا انتقال یافته باشند؛ و یا این که اساساً بر اثر استعمال زیاد یا عوامل دیگر، مندرس و از بین رفته باشند. در این میان بعید نیست که چون مخاطب و مراجعان کتابخانه آستانه فاطمه معصومه(س) از طلاب و علمای حوزه علمیه بوده‌اند، برخی از نسخه‌های وقفی پس از قرض گرفته شدن از آستانه قم، در بین کتابخانه شخصی طلاب و علماء باقی مانده باشند؛ و این نسخ ایشان، چون هنوز فهرست نگشته‌اند، قابل شناسایی برای ما نیستند.

۳-۴- نسخ مشکوک

در پژوهش حاضر برای بررسی نسخ آستانه قم، جناب آقای محمد عباسی یزدی (از مسؤولین کتابخانه آستانه) که شرایط ملاحظه نسخ خطی آستانه را برای اینجانب فراهم نمودند؛ در ضمن جستجوی در فایل‌های مرتبط با نسخ آستانه قم، اطلاعاتی را مطرح کردند که در ضمن آن، محتمل است برخی از نسخه‌های زیر، مشکوک به وقف بر آستانه باشند؛ همانند:

۱- حاشیه لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار (شماره ۱/۱۱۴)؛ ۲- الموجز (شماره ۱۳۹۳)؛ ۳- الالفیه (شماره ۲/۱۵۲۲)؛ ۴- مجمع البیان (شماره ۱۱۵۰)؛ البته با بررسی اجمالی آنها، شواهد و نشان‌های وقف یافت نشد.

جدای از این، در فرآیند پژوهش، به نسخه‌های بر خوردم که برخی از مشخصات فهرستی آنها (همانند: اندازه نسخه، تعداد سطر و ...)، شباهت‌هایی به نسخ وقفی شاه عباس به آستانه قم داشتند. به عنوان نمونه، یک مجلد (جلد ۳) نسخه روض الجنان کتابخانه آستان قدس رضوی (شماره)، در برخی مشخصات فهرستی^۱ شباهت‌های قابل توجهی با نسخه مجلد سوم مفقودی از چهار جلد روض الجنان آستانه قم دارد؛ هر چند که تصویر نسخه، گویای اختلاف‌های قابل توجهی نیز میان آنها می‌باشد (برای توجه بهتر، تصویر نسخه را در صفحه بعد ملاحظه بفرمایید).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. نک: روض الجنان و روح الجنان. پدیدآور: ابوالفتح رازی، حسین بن علی. شماره بازیابی نسخه: ۷۶۹۳. موضوع: تفسیر. زبان: فارسی. وضعیت استنساخ: حدود قرن ۱۲. آغاز: موجود پس از آیه: قوله الر آیتی نشمرند کوفیان. انجام: موجود: بحق جواب داد گفت اگر خدای تعالی. مشخصات ظاهری: خط: نسخ؛ عناوین به شنگرف. ۵۷۰ برگ، ۲۵ سطر؛ ۱۸×۳۰ س.م. نوع کاغذ: حنایی. نوع و تزیینات جلد: تیماجی سرخ لایی ضربی. خریداری آستان قدس رضوی در مهر ۱۳۲۹. مرکز نگهدارنده: کتابخانه آستان قدس رضوی.

جمع‌بندی و نتیجه

پس از بررسی نسخ کتابخانه آستانه قم و نیز داده‌های فهرستی نسخ خطی مراکز مختلف، یافته‌ها و اطلاعاتی به دست آمده که در چند بخش قابل عرضه می‌باشند:

یکم. فهرست نسخ خطی وقفی موجود شاه‌عباس در کتابخانه یا موزه حرم و فیضیه که از جهاتی می‌توان آنها را با تفکیک مطرح نمود: الف. نسخ موجود در کتابخانه یا موزه آستانه قم و مدرسه فیضیه که بدون داستان خاصی در آستانه و مدرسه جنب آن موجود هستند؛ همانند: ۱- مجلد دوم روض الجنان (شماره نسخه ۲۲۸۶). ۲- الشجرة الالهية (شماره نسخه ۱۰۱۸). ۳- المباحث المشرقية (شماره نسخه ۱۰۱۹). ب. نسخ موجود در کتابخانه آستانه مقدسه که اطلاعات فهرستی آنها چاپ نشده است؛ همانند: ۴- حاشیه علی شرح العقائد النسفیة (شماره نسخه ۱۷۷۱). ج. نسخ خطی خارج شده از آستانه، که در زمان متأخر، به کتابخانه آستانه یا فیضیه برگردانده شده‌اند؛ همانند: ۵- مجلد اول روض الجنان (شماره نسخه ۱۲). ۶- مجلد چهارم روض الجنان (شماره نسخه ۱۶۹۱).

دوم. فهرست نسخ خطی وقفی که احتمالاً در بیرون از آستانه قم وجود دارند؛ در سه وضعیت قابل طرح هستند: الف. نسخ شناسایی شده معلوم‌المکان؛ که با جستجوی فراوان در منابع فهرستی و کتابشناسی‌های متعدد، نسخه‌هایی از این مجموعه وقفی شاه‌عباس که در مکانی مشخص بیرون از آستانه باشند، شناسایی نشد. ب. نسخ شناسایی شده‌ای که اکنون در آستانه نیستند، و مجهول‌المکان می‌باشند. این نسخ شناسایی گشته مجهول‌المکان، شامل دو عنوان می‌باشند: ۱- القانون فی الطب (کتابت قرن ۸، بدون شماره). ۲- مجلد دوم روض الجنان، که سه مجلد دیگر آن (ج ۳، ۴، ۱) موجود است و این جلد دوم مفقود شده است. ج. نسخ شناسایی نشده از مجموعه یکصد و ده نسخه‌ای؛ که شامل ۱۰۴ نسخه هستند.

این وضعیت فقدان نسخ خطی در آستانه قم، می‌تواند به برخی از احتمالات و گمانه‌های زیر واقع شده باشد: ۱- عدم درج یادداشت وقف یا فهرست نسخه‌ها بدون نام واقف. ۲- شمارش اشتباه نسخه‌ها توسط واقف یا تحویل نشدن آنها. ۳- نسخه‌های قرصی از کتابخانه، مرجوع نشده‌اند. د. ضمن جستجوی در فایل‌های مرتبط با نسخ آستانه قم، اطلاعاتی به نظر آمد که در ضمن آن، محتمل بود برخی از نسخه‌های زیر، مشکوک به وقف بر آستانه باشند: ۱- حاشیه لوامع الاسرار (شماره ۱۱۴۱/۱)؛

۲- الموجز (شماره ۱۳۹۳)؛ ۳- الالفیه (شماره ۱۵۲۲/۲)؛ ۴- مجمع البیان (شماره ۱۱۵۰)؛ که البته با بررسی اجمالی نسخه‌ها، شواهد و نشان‌هایی از وقف بر آنها یافت نشد. نتیجه نهایی این که اکثر نسخ وقفی شاه عباس به آستانه قم، اکنون در این مکان موجود نیستند؛ و اطلاعات موجودی آنها روشن نیست. با این وضعیت تأسف بار، اکنون پیشنهاد می‌شود که مجموعه‌های وقفی دیگر به این آستان نیز، بررسی آماری و فهرستی گردند؛ به عنوان نمونه، امیر محمد هاشم گیلانی، هفتاد و پنج نسخه خطی را در میانه سال‌های ۹۷۲ تا ۱۱۱۱، وقف بر «روضه آستانه سنی فاطمه» کرده است؛ به شرطی که از روضه و مدرسه بیرون نبرند.

کتابنامه

- استادی، رضا (۱۳۹۶ق)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم (دو جلد)، قم: چاپخانه مهر.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ش)، ب، «سه مجموعه وقفی نسخ خطی در سه آستان مقدس ایران (مشهد، قم، ری)»، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ش)، پ، «معرفی نسخه خطی روض الجنان شاه عباس صفوی»، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ش)، ت، «معرفی نسخه خطی کهن المباحث المشرقیة اثر امام فخر رازی (نسخه وقفی شاه عباس صفوی به آستان حرم قم)»، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.
- امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ق)، اعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف.
- بی‌نام (خرداد ۱۴۰۳ش)، فهرستگان نسخ خطی، سایت متعلق به کتابخانه ملی ایران، به آدرس اینترنتی: https://scripts.nlai.ir/advanced_search.
- تحویل‌دار، میرزا حسین خان (۱۳۴۲ش)، جغرافیای اصفهان، تهران: دانشگاه تهران.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۸ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعة، قم: موسسه اسماعیلیان.
- جعفریان، رسول و رسول جزینی (۱۳۹۷ش)، وقف‌نامه‌های صفوی، قم: نشر مورخ.
- خیالی، احمد بن موسی (قبل از ۱۰۳۷ق)، حاشیه علی شرح العقائد النسفیة، مخطوط، قم: کتابخانه آستانه معصومیه، نسخه شماره ۱۷۷۱.

دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۵ش)، فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم (قطع رحلی، گلاس)، قم: نشریه آستانه مقدسه قم.

درایتی، مصطفی (۱۳۹۱ش)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران: کتابخانه ملی.

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۰۱۵ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۱)، مخطوط با شماره ۱۲، قم: کتابخانه آیت الله حائری (فیضیه).

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۰۱۵ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۲)، مخطوط با شماره ۳۹۱ قدیم، قم: موزه آستانه مقدسه قم.

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۰۱۵ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۴)، مخطوط با شماره ۱۶۹۱، قم: کتابخانه آستانه مقدسه قم.

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (قرن ۱۲)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۳)، مخطوط با شماره ۷۶۹۳، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

رازی، فخرالدین (۱۳۴۲ق)، کتاب المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات (۲ مجلد، ج ۱: ۲۸+۶۸۰ ص؛ ج ۲: ۱۶+۵۳۲ ص)، حیدرآباد دکن: مطبعه دائره المعارف النظامیه (چاپ سنگی).

رازی، فخرالدین (۱۳۴۵ق)، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، چاپ افست، تهران: مکتبه الاسدی.

رازی، فخرالدین (۱۴۱۱ق)، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، چاپ افست، قم: انتشارات بیدار.

رازی، فخرالدین (۶۸۷ق)، المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات، مخطوط، قم: کتابخانه آستانه معصومیه، نسخه شماره ۳۸۶ (جدید ۱۰۱۹).

سلیمانی، محمدحسین (۱۳۹۴ش)، «طومار کتابهای وقفی میرزا جعفر بن شاه قاسم حسینی تونیبر روضه رضویه در ۱۰۲۴ق»، اوراق عتیق، ش ۴، صص ۸۲۳-۸۳۴.

سلیمانی، محمدحسین (۱۳۹۷ش)، «کارواژه‌های نسخه‌پردازی در طومار قبض مصاحف کتابخانه سرکار فیض آثار در دوره صفوی»، نامه بهارستان، ش ۵، بخش سند پژوهی.

شهرزوری، محمد بن محمود (قرن ۱۰)، الشجرة الالهیه فی علوم الحقایق الربانیة، مخطوط، قم: کتابخانه آستانه معصومیه، نسخه شماره ۳۸۵ (جدید ۱۰۱۸).

صدرایی خویی، علی (۱۳۷۶ش)، «کتابنامه حضرت معصومه (س)»، فرهنگ کوثر، ش ۱۲، صص ۵۸-۶۰.

صدرایی خونی، علی (۱۳۷۵ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه(ج ۲)، قم: زائر (دو جلدی است).

عبدی، زهرا و احمد حیدریان (۱۴۰۲)، «بررسی نفایس نسخ خطی اهدایی نادرشاه به کتابخانه آستان قدس رضوی»، پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، س ۲ ش ۱، صص ۵۲-۷۲.

عراقی، مجتبی (۱۳۷۸ق)، فهرست کتابخانه مبارکه مدرسه فیضیه قم (دو جلد)، قم: چاپخانه علمیه.

فلسفی، نصر الله (۱۳۵۳ش)، زندگی شاه عباس اول، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

محبوب فریمانی، الهه (۱۳۹۰)، «تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی تا پایان دوره قاجار با تکیه بر اسناد»، مشکوة، س ۳۱، ش ۱، صص ۸۶-۱۰۴.

مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۵۰ش)، «مدرسه آستانه مقدسه (فیضیه)»، مجله وحید، فروردین ش ۸۸، صص ۱۲۶-۱۲۹.

ناصرالشریعه، محمدحسین (۱۳۸۳ش)، تاریخ قم، تصحیح و تعلیق و اضافات علی دوانی، تهران: رهنمون.

نقیبی، سید حسن (۱۳۷۵ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه(ج ۱)، قم: زائر (دو جلدی است).

نقیبی، سید حسن (۱۳۹۱ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه(ج ۳)، قم: زائر آستان مقدس.

نقیبی، سید حسن و دیگران (بی‌تا)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه(ج ۴ و ۵)، مخطوط (فایل کتاب هنوز منتشر نشده است) قم: کتابخانه آستان قم.